

https://doi.org/10.18485/fpn_pz.2024.27.1

UDC 342.8(497-15)
329(497-15)

Izborna (ne)stabilnost na Zapadnom Balkanu u fokusu geopolitičkih promena²

Sažetak

Promene koje su se desile na globalnom, evropskom i regionalnom nivou bitno su uticale na izborne procese na Zapadnom Balkanu. Spoljnopolitičke teme imale su svoje mesto u izbornim procesima i ranije, ali su sa početkom rata u Ukrajini bile često i dominantne teme na izborima. U zemljama Zapadnog Balkana od početka rata u Ukrajini održano je 5 izbornih procesa – parlamentarni izbori u Bosni i Hercegovini, predsednički i parlamentarni izbori u Crnoj Gori, predsednički i parlamentarni izbori u Srbiji koji su održani istovremeno. Uticaj orijentacija prema ovom pitanju ali prema drugim pitanjima – sankcije Ruskoj Federaciji, odnos prema Otvorenom Balkanu, bilateralni odnosi zemlja Zapadnog Balkana itd. imali su svoj doprinos značajnim nivoima izborne (ne)stabilnosti na sistemskom nivou i važnim promenama izbornih rezultata pojedinačnih partija, koalicija i lista. U ovom radu merim

[1] Docent, Fakultet političkih nauka Univerzitet u Beogradu; Imejl-adresa: despot.kovacevic@fpn.bg.ac.rs; ORCID: 0000-0002-8381-4151.

[2] Rad je izlagan na godišnjoj međunarodnoj konferenciji Udruženja za političke nauke Srbije „Proširenje EU, geopolitika i Rusko-ukrajinski rat“, 21-22. Oktobra na Fakultetu političkih nauka Univerziteta u Beogradu. Rad je podržan sredstvima Ministarstva nauke, tehnološkog razvoja i inovacija Republike Srbije na osnovu Ugovora o realizaciji i finansiranju naučnoistraživačkog rada NIO u 2024. godini, broj: 451-03-66/2024-03 od 26.01.2024. godine.

stabilnost kroz izbornu volatilnost na nivo partijskog sistema i na nivou pojedinačnih partija, čime pokazujem uticaj orijentacije prema navedenim spoljnopolitičkim temama na izborne rezultate. Izbornu volatilnost računam kroz Pedersenov indeks. Kroz kvalitativnu analizu objašnjavam uticaj stavova partija i lidera u kampanjama na promene izbornih rezultata.

Ključne reči

izbori, partije, stabilnost, Zapadni Balkan, Srbija, Crna Gora, Bosna i Hercegovina

Uvod

Izbori na prostoru Zapadnog Balkana predstavljaju najvažnije političke procese koji bitno utiču na stabilnost političkih sistema, partijskih sistema i partija generalno. Promene na izborima često su potpune promene strukture vlasti, političkog režima ali i spoljnopolitičkih orijentacija. Na izborne promene i izbornu nestabilnost utiču spoljašnji i unutrašnji faktori, ali je pretežno reč o većem uticaju unutrašnjih faktora poput unutrašnjih političkih, ekonomskih i društvenih kriza. Velike geopolitičke promene uzrokovane ratom u Ukrajini, dovele su geopolitičke teme i spoljnopolitičke orijentacije do visokog nivoa uticaja na birače. Predmet istraživanja u ovom radu je izborna (ne)stabilnost na Zapadnom Balkanu u fokusu geopolitičkih promena. U zemljama Zapadnog Balkana u istraživanom periodu održani su parlamentarni izbori u Srbiji 2022, Bosni i Hercegovini 2022. i Crnoj Gori 2023. Iako su se održali i predsednički izbori u Srbiji i u Crnoj Gori oni ne mogu biti predmet analize jer pre svega govorimo o izbornoj nestabilnosti kojom se mere promene biračkih preferencija prema partijama i koalicijama. Kao osnovni parametar za izbornu stabilnost koristim izbornu volatilnost. Postoji niz institucionalnih i sociostrukturnih faktora koje utiču na izbornu volatilnost, ali u nave-

denom periodu opravdano je tvrditi da do promene preferencija birača dolazi i uticajem spoljnopolitičkih orijentacija političkih aktera.

Ovaj rad teži da predstavi ulogu spoljnopolitičkih tema u promenama partijskih preferencija kroz analizu izborne volatilnosti kao sveukupnog nivo (procenta) promene biračkih preferencija između dva izborna ciklusa. Analizom diskursa (poruka) u kampanjama na Zapadnom Balkanu pokušaćemo da ustanovimo ulogu spoljnopolitičkih tema u kampanji i njihove potencijalne efekte. Kao mera promene biće korišten Pedersenov indeks koji matematički pokazuje ukupnu promenu.

Teorijski okvir

Pitanje stabilnosti i promene u političkom i partijskom sistemu prevažno je vezana za pitanje izbora. Jedno od osnovnih pitanja koje možemo postaviti je gde je granica između stabilnosti i promene i koliko su promene u izbornim rezultatima deo procesa destabilizacije partijskog i političkog sistema. Stabilnost institucija vezana je za širi proces institucionalizacije. Kada je reč o partijama i partijskim sistemima, njihova institucionalizacija je najvažnijim delom vezana za pitanje stabilnosti partijske kompeticije (Mainwaring and Scully 1995; Mainwaring, 1998; Mainwaring and Torcal, 2005). Proces institucionalizacija partijskih sistema u postkomunističkim zemljama Centralne i Istočne Evrope zaokupio je pažnju velikog broja radova (Toka, 1997; Tavits, 2005; Rose and Munro, 2009; Casal Bertoa 2014, 2016), dok je na postjugoslovnskom prostoru rađene kako studije slučaja (Orlović, 2011; Vučićević, 2012; Kovačević, 2014; Kovačević, 2020) tako i komparativne studije (Kovačević, 2023). Sve ove studije prvenstveno su se orijentisale na pitanje stabilnosti partijskog sistema i izbornih rezultata partija. U određenoj perspektivi celokupan proces institucionalizacije partijskog sistema svodi se na pitanje stabilnosti (Morlino, 1995: 316). Ipak, značajna razlika nastaju u samom pristupu institucionalizaciji u postkomunističkim zemljama i ulozi koju partije imaju. Determinisanost partijske kompeticije i partijskih sistema u postkomunizmu proizvod je više faktora uticaja, ali svakako dominantnu ulogu imaju prirode starih režima, tranzicioni put i odnosi režim-opozicija koji su uspostavljeni kao putna zavisnost (Bielsak, 2002). Markovski otvara važnu dilemu oko pitanja promene i stabilnosti zavisno od toga da li proces institucionalizacije vidimo kao statičnu pojavu ili proces stalnih promena (Markowski, 2000: 3).

Suočeni sa čestim promenama u novim demokratijama, ovaj rad se temelji na dinamici partijskog sistema i tezi da se kroz destabilizaciju dolazi i do deinstitutionalizacije tj. do promena koje menjaju dinamiku i karakter odnosa. Ako Mainwaring vidi stabilnu partijsku kompeticiju kao stalno prisustvo i opstanak glavnih partija u dužem vremenskom periodu sa malim oscilacijama u izbornim rezultatima (Mainwaring and Torcal, 2005: 4) onda postoji i opozitan proces. Kada partije gube podršku,

kada nestaju sa scene, kada se pojavljuju novi akteri i menjaju prirodu partijskih odnosa, smanjuju predvidivost ponašanja aktera onda imamo i destabilizaciju tj. deinstucionalizaciju. Prvi neophodan uslov deinstucionalizacije partijskog sistema je nestabilno izborno okruženje koje se ogleda u najčešće korišćenom indikatoru izborne volatilnosti (Chiaramonte and Emanuele, 2015). Izborna volatilnost može se definisati kao zbir promena u izbornim rezultatima svih učesnika izbora u poređenju sa rezultatima iz prethodnog izbornog ciklusa i meri se kroz Pedersenov indeks (Pedersen, 1979). Navedeni indeks postao je najkorišćeniji mehanizam za merenje izborne stabilnosti i stabilnosti partijske kompeticiji. Unutar samog pojma izborna volatilnost može se praviti distinkcija između dva razumevanja volatilnosti. Prva se ogleda u promenama izbornih rezultata postojećih, etabliranih partija, a druga se ogleda u otvorenosti sistema za ulazak i izlazak novih partija i pokreta u sistem i promenama koje prave (Powel and Tucker, 2013). Cilj merenja je da pokaže obe karakteristike volatilnosti kako bi se dobila potpuna slika izborne (ne) stabilnosti.

Pored pitanja kako merimo stabilnost i promene u partijskom sistemu, postavlja se pitanje šta sve utiče na promene tj. koji su faktori uticaja na izbornu volatilnost? Pre svega reč je o promenama u izbornoj podršci ključnim akterima. Na stabilnije, trajnije odnose utiču rascepi koji imaju duga trajanja i koji birače grupišu u skladu sa tim podelama. Za razliku od teorije društvenih rascepa (Lipset and Rokkan, 1967) u novim demokratijama na postkomunističkom prostoru uticaj imaju društveni rascepi koji imaju veze prvenstveno sa identitetskim tj. etničkim pitanjima (Spasojević 2008). Postoje i jasne naznake da zatvaranje kompeticije u okviru etničke grupe zapravo stabilizuju partijski sistem (Komar and Kapidžić, 2021). Ono što ipak pravi razlike u izbornim rezultatima u prethodnom periodu bili su unutrašnje i spoljne krize (ekonomska, migrantska) uz prateći rast populizma. Ipak, u poslednjem izbornom ciklusu na prostoru Zapadnog Balkana desilo se da značajnu ulogu imaju i spoljnopolitičke teme i orijentacije aktera. Iako je uvek u pitanju više faktora uticaja i procesi su determinisani iz različitih polja, ovaj put se desilo da ove teme imaju značajniju ulogu.

U tom pogledu analiziramo 3 grupe spoljnopolitičkih orijentacija: a) dugoročne (odnos prema evropskim i evroatlantskim integracijama), b) srednjoročne (odnos prema regionalnoj saradnji i projektu Otvoreni Balkan), c) kratkoročne (odnos prema ratu u Ukrajini, prema sankcijama Ruskoj federaciji). Iako je reč o različitom intenzitetu uticaja zavisno od države gde se analiziraju uticaji na izborne rezultate, važno je naglasiti da u sva tri slučaja imamo jasno korišćenje spoljnopolitičkih orijentacija različitih političkih opcija kao deo preizbornog programa i poruka biračima.

Kontekst

Izbori na Zapadnom Balkanu predstavljaju centralne političke događaje koji suštinski određuju unutrašnju i spoljnu politiku zemalja. Zajedničko za ove zemlje je da iza sebe imaju istu prirodu „starog režima” i da je proces tranzicije započet tokom raspada Jugoslavije u kojoj su se otvorili novi društveni rascepi, ali i ratni konflikti sa dalekosežnijim posledicama koji su uticali i na spoljnopolitičke orijentacije.

Dometi demokratije na Zapadnom Balkanu značajno su vezani za pitanje slobodnih i poštenih izbora, ali i razvoj političkih partija. Režimi se kreću u različitim karakteristikama ali nesumnjivo karakterišu kao kompetitivni autoritarizmi (Levitsky and Way, 2002; Vladislavljević, 2019; Kapidžić, 2020), stabilokratije (Bieber, 2018), hibridni režimi (Anđelić, 2020). Značajan deo manjkavosti leži upravo u izbornom inženjeringu, manje slobodnim i nefer izborima. Indeksi merenja različitih aspekata demokratije pokazuju da su sve tri države okarakterisane kao delimično slobodne (Freedom House, 2022), da su tranzicioni ili hibridni režimi (Freedom House 2022b), da su defektne demokratije Crna Gora i Srbija ili visoko defektna demokratija Bosna i Hercegovina (Bertelsmann Transformation Index, 2022), da je Bosna i Hercegovina hibridni režim, a Crna Gora i Srbija manjkave demokratije (Economist Democracy Index, 2022).

Tabela 1: Indeksi demokratije 2022

	Crna Gora	Srbija	Bosna i Hercegovina
Freedom House - Freedom in the World	67/100	62/100	53/100
Freedom House - Nation in Transit	47/100	46/100	37/100
Bertelsman Transformation index - Political transformation	7.10	6.25	5.60
Bertelsman Transformtion index - Governance index	6.23	4.89	3.78
Economist Democracy Index	6.45	6.33	5.00

Izvor: Obrada autora.

Na stabilnost partijskog sistema uticaj ima i izborni sistem. Crna Gora ima proporcionalni izborni sistem sa jednom izbornom jedinicom na teritoriji cele države sa izbornim pragom od 3% i posebnim, sniženim kriterijumima za nacionalne manjine (Vujović i Tomović, 2007; Kovačević, 2023). Izborni procesi od osamostaljivanja Crne Gore vođeni su kao izjašnjavanje o vlasti DPS-a i crnogorskoj nezavisnosti. Teme izbornih kampanja duboko su se vezale za identitet (Komar, 2013), a sam proces često je pokazivao manjkavosti kroz klijentelizam i korupciju.

Srbija ima proporcionalni izborni sistem sa jednom izbornom jedinicom i izbornim pragom od 3% dok je za nacionalne manjine predviđen prirodni prag (Jovanović i Simić, 2023: 34). Izborna zakonodastvo i izbor-

ni proces u Srbiji ima niz manjakavosti na koje se ukazuje, a prvenstveno se radi o neažurnom biračkom spisku, o problemima neuravnotežene prisutnost vlasti i opozicije u medijima i fenomenu funkcionerske kampanje (Minić i Nenadić, 2017; Atlagić, 2017; Kovačević, 2019), uz ranije primećene pritiske na birače i druge izborne nedostatke.

Složenost konsocijativnog modela u Bosni i Hercegovini ogleda se i kroz izborni sistem koji uređuje izbore na različitim nivoima. Za Predstavnički dom Parlamentarne Skupštine BiH, centralni nivo zakonodavne vlasti, koristi se proporcionalni izborni sistem sa 5 višemandatnih izbornih jedinica u Federaciji BiH (28 od 42 mandata) i 3 višemandatne jedinice u Republici Srpskoj (14 od 42 mandata) (Sahadžić, 2009: 72). S obzirom da se izbori održavaju na nivou entiteta, a da je glasanje etničko unutar 3 konstitutivna naroda, mogućnost za izbornu nestabilnost je smanjena kad se meri volatilnošću birača.

Kada je reč o samoj prirodi i karakteristikama partijskih sistema zajednička osobina im je da su nastajali tranziciono od strane političkih elita (odozgo ka dole) i da procese širenja višepartizma pratili procesi raspada zajedničke države. Ipak, postoje jasne i vidljive razlike. Crna Gora je od uvođenja višepartizma bila država sa partijskim sistemom sa dominantnom partijom, da bi velikom promenom vlasti 2020. došlo do (de)stabilizacije partijskog sistema koji se kretao ka karakteristikama umerenog i polarizovanog pluralizma (Kovačević, 2023). Brze smene vlada i promene ključnih aktera nam ne daju dovoljno prostora da izvedemo konačnu tipologiju ali partijski sistem Crne Gore najviše tendira ka umerenom pluralizmu.

S druge strane, Srbija je imala dinamične promene tipa partijskog sistema – od sistema sa dominantnom partijom u prvoj deceniji višepartizma, pa lutanjem između umerenog i polarizovanog pluralizma u sledećoj deceniji, do poslednje decenije sa ponovnim povratkom sistema sa dominantnom partijom (Orlović, 2011; Kovačević, 2023). Sve ovo je dovelo do sloma velikih partija i nastanka novih. U poslednjem periodu značajnu ulogu počinju da igraju i partije i organizacije koje nastaju kao deo protestnog talasa protiv vlasti ili populističkog obrasca koji se proširio u političkom životu.

Partijski sistem Bosne i Hercegovine je sveden na etnički segmentirane partijske podsisteme u kojima se partije isključivo obraćaju biračima unutar svog etničkog korpusa (Kapidžić, 2019: 219). U partijskom sistemu Bosne i Hercegovine možemo jasno videti karakteristike polarizovanog pluralizma. BiH kao postkonfliktno društvo je u potpunosti zaoкупljeno etničkim pitanjima, a mehanizmi koji su uspostavljeni mirovnim sporazumom ojačavaju etnifikaciju politike i determinišu političke aktere da se u tom pravcu razvijaju.

Važan kontekstualni uslov za pitanja (ne)stabilnosti imaju i spoljnopoličke orijentacije država. Nedvosmisleno se može reći da su sve tri države okrenute evropskim integracijama, ali je taj put u sva tri slučaja veoma usporen i sa manjom perspektivom u odnosu na ranije periode.

S druge strane, Crna Gora je i članica NATO-a. Odnos prema NATO-u u Srbiji je veoma negativan, dok je u BiH uslovljen različitim stavovima konstitutivnih naroda i blokiran od strane Republike Srpske. U svakoj od zemalja postoje jake političke opcije koje su naklonjenije Ruskoj Federaciji i koje ističu svoju pro-rusku politiku uz koju ide nepoverenje ili negacija evroatlantskih intergacija.

Spoljnopolitičke teme u izbornim kampanjama na Zapadnom Balkanu

Početak rata u Ukrajini potpuno je promenio tematski sklop izborne kampanje u 2022. Događaji su se poklopili sa početkom izborne kampanje u Srbiji pa su imali znatno više efekta nego u slučajevima Bosne i Hercegovina i Crne Gore. Ipak, izborni procesi u sve tri države imaju set spoljnopolitičkih tema koje zavisno od aktuelnosti imaju uticaja na promene u izbornim kampanja, a potom se reflektuju i na izborne rezultate.

Hronološki posmatrajući, rat u Ukrajini započeo je 24. Februara, u drugoj nedelji od početka kampanje za parlamentarne izbore u Srbiji. Redovne predsedničke izbore pratili su vanredni parlamentarni izbori pa se kampanja generalno vodi na personalizovan način – oko predsedničkog kandidata. Za parlamentarne izbore bilo je prijavljeno 19 izbornih lista (8 manjinskih) dok je za predsedničke izbore istaknuto 8 kandidatura.

Izborna kampanja išla je u pravcu isticanja rezultata dotadašnjeg rada vladajuće koalicije i predsednika Aleksandra Vučića i, sa druge strane, snažnih kritika na rezultate i rad vlasti od strane opozicionih partija. Događaj koji je potpuno promenio tok kampanje bio je početak ratnih dejstava u Ukrajini. Eklatantan primer promene bio je unutar kampanje vladajuće SNS gde se krenulo sa sloganima „Dela govore” i „Zajedno možemo sve” da bi se kao reakcija na rat i mogućnost prelivanja sukoba na region i teritoriju Kosova i Metohije preorijentisalo na slogan „Mir. Stabilnost. Vučić”. Upravo je prethodna politika balansa u spoljnoj politici doprinela težoj situaciji u aktuelenom kontekstu. Javnost je čekala stav o ratu i o uvođenje sankcija Ruskoj Federaciji. Javno mnjenje je u značajnoj meri bilo protiv uvođenja sankcija Rusiji. Zavisno od istraživanja 2/3 do 4/5 građana bilo je protiv sankcija (Faktor plus, 2022; NSPM, 2022), dok je u periodu oko izbora (pre i nakon) procenat podrške sankcijama bio jednocifren (9% – Crta, 2022). U isto vreme se pojavila i činjenica da je prvi put od kad se prate trendovi evropskih integracija više građana protiv nego za ulazaka u EU i da razlog leži u pritiscima na Srbiju oko uvođenja sankcija Ruskoj Federaciji (Ipsos, 2022). Istraživanja pokazuju da je i skoro svaki treći birač u ovoj izornoj kampanji više pažnje posvećivao međunarodnim odnosima nego inače u izbornim kampanjama (Jović, Jakšić i Krstić, 2022: 290). Sve ove promene dešavala se u se u izornoj kampanji i očigledno značajno uticale na ponašanje birača ali i aktera izborne kampanje.

Tabela 2. Ključne spoljnopolitičke poruke u Srbiji 2022.

Spoljnopolitičke poruke 2022.			
Vlast - Vučić (SNS)	Vlast - Dačić (SPS)	Opozicija - nacionalna	Opozicija - građanska
<p>„osudiću Rusiju kad Zelenski osudi NATO agresiju na Srbiju (22.2.2022.) (Danas 2022a)</p> <p>Vučić o glasanju za sankcije Rusiji u UN: Srbija se neće pridruživati, dok možemo da izdržimo (1.3.2022.) (Danas 2022b)</p> <p>„stići ću do svih predsednika i premijera da obezbedim zalihe nafte“ (9.3.2022.) (Politika 2022a)</p> <p>„niko ne zna šta sutra nosi, biće najteža situacija u svetu od 1945.“ (18.3.2022.) (Politika 2022b)</p> <p>„da nikog ne uvredimo, da nikog ne povredimo, a moramo da osiguramo budućnost za Srbiju i da obezbedimo sigurnost za svakog čoveka i svako dete“ (21.3.2022.) (Politika 2022v)</p> <p>„zašto kao 1999. ne izvrše agresiju na Rusiju?“ (23.3.2022.) (Politika 2022g)</p> <p>„Rusi kao da se igraju američkim rečnikom“ (27.3.2022.) (Politika 2022d)</p>	<p>„Srbija neće učestvovati u bratoubilačkom ratu“ (22.2.2022.) (Politika 2022e)</p> <p>„nećemo usklađivati politiku sa EU o sankcijama Rusiji“ (1.3.2022.) (Politika 2022ž)</p> <p>„naudili bismo sebi a ne Rusiji“ (14.3.2022) (Politika 2022z)</p> <p>„nećemo uvoditi sankcije Rusiji“ (15.3.2022.) (Politika 2022i)</p> <p>„hoće da nas posvađaju sa saveznicima“ (19.3.2022.) (Politika 2022j)</p> <p>„građani Srbije na strani Rusije“ (23.3.2022.) (Politika 2022k)</p>	<p>„Ne bih glasao za rezoluciju UN kojom se osuđuje Rusija i ne bismo se učlanili ni u NATO, to je naš jasan ideološki put i mi od toga ne odstupamo“ Boško Obradović (18.3.2022.) (Euronews 2022)</p> <p>„Što se tiče koalicije NADA nikakva osuda Rusije ne dolazi u obzir“ Miloš Jovanović (24.2.2022.) (Danas 2022c)</p> <p>„Odluka državnog rukovodstva da se svrsta na stranu NATO predstavlja kršenje vojne i političke neutralnosti Srbije“ Milica Đurđević (7.3.2022.) (Danas, 2022d)</p>	<p>„Koalicija Moramo je za sankcije ali da se ne „naškodi interesima Srbije“ Biljana Stojković (18.3.2022.) (Euronews 2022)</p> <p>„Hrana i gorivo poskupeli zbog korupcije, a ne zbog Ukrajine“ Marinika Tepić (24.3.2022.) (RTV 2022a)</p> <p>„Protiv sam nezavisnosti Kosova, sankcija Rusiji i ulaska u NATO“ Zdravko Ponoš (22.3.2022.) (RTV 2022b)</p>

Izvor: Obrada autora.

Analizirajući diskurs u izbornoj kampanji može se istaći da su pojedini akteri imali jasnu komunikaciju prema biračima po pitanju sankcija Rusiji dok su drugi „balansirali“ između različitih strana. Partije koje su nedvosmisleno stale na stranu Ruske Federacije i protiv bilo kakvog vida sankcija bili su vladajući SPS i desno orijentisane političke partije (Dveri, Zavetnici i koalicija Nada). U toku kampanje, lider SPS Ivica Dačić je nedvosmisleno isticao podršku Rusiji uz stav o „šteti“ za Srbiju iz tih sankcija (Tabela 2).

Vladajuća SNS i Aleksandar Vučić imali su poruke nižeg intenziteta i balansirane između različitih spoljnih (za međunarodne akttere) i unutrašnjih potreba (za birače). Komunikacija je bila usmerena na potrebe države

i naroda, uz ukazivanje na neprincipijelnost strana u sukobu u najširem smislu. Krenulo se sa mirnim tonom o jačini države i potrebama za mir uz naglašavanje slogana o važnosti „mira, stabilnost i napretka zemlje“ (9.3.2022) da bi se posle počela širiti atmosfera teškog položaja Srbije (Tabela 2). Stavovi nisu imali dovoljno jasnu poruku biračima koja se strana podržava jer se vodilo strateško balansiranje među stranama (Tabela 2).

Drugi deo političkog spektra, Koalicija Ujedinjeni za pobjedu Srbije isticala je „nametnutost“ teme i veće probleme građana ali i krivicu vladajuće koalicije u lošoj spoljnoj politici. Unutar same koalicije nije postojala isti stav o sankcijama. Za razliku od njih, Koalicija Moramo imala je jasniji stav i zalaganje za sankcije Ruskoj Federaciji, a posebno je to isticala kandidatkinja za predsednicu Biljana Stojković uz stav da se ne „naškoduje interesima Srbije“ (18.3.2022.) (Tabela 2).

Redovni opšti izbori u BiH održali su se u oktobru 2022. godine, nešto više od 7 meseci nakon početka ratnih sukoba u Ukrajini. Ipak, specifičnost bosansko-hercegovačke pozicije nalazi se u konsesualnom načinu donošenja odluka, čime se proces usporava i traga se za opšte prihvatljivim rešenjem.

Kada je reč o spoljnopolitičkim orijentacijama, one su veoma važne jer se radi o državi koja se temelji na mirovnom sporazumu u kome su posredovale različite međunarodne sile. Sama tema rata u Ukrajini dala je novi prostor za nepostojanje konsenzusa unutar BiH. Iako nije bila u predizbornom periodu, itekako je uticala na „zauzimanje pozicija“ unutar političkog spektra. Dok su partije u Federaciji jasno i nedvosmisleno podržale uvođenje sankcija Rusiji i osudile agresiju, u Republici Srpskoj je situacija bila znatno drugačija. Iako su sve političke partije bile protiv sankcija, nakon odluka koje je donosila BiH počele su optužbe iz opozicije na račun vladajuće SNSD i Milorada Dodika. Dok je vlast u RS tvrdila da nisu uvedene sankcije (4.6.2022) i u susretu Dodika sa Putinom (23.5.2022.) (Dnevni avaz 2022c), opozicija je tvrdila suprotno (Borenović, Šarović, Govedarica itd.) (Tabela 3). Značaj ovog pitanja nalazi se i u činjenici da je Ruska Federacija garant Dejtonskog mirovnog sporazuma čime pored drugih aktera igra značajnu ulogu u implementaciji sporazuma. Na zaoštaranju međunarodnih odnosa bazira se i činjenica o osporavanju „legitimiteta i legaliteta“ visokog predstavnika Kristijana Šmita, koga vlasti Republike Srpske ne priznaju upravo zbog činjenice da nije prošao kompletnu proceduru izbora gde bi i Ruska Federacija trebalo da se saglasi.

U pogledu srednjoročnih spoljnopolitičkih orijentacija, pre svega Otvorenog Balkan, BiH trenutno nije deo tog procesa. Deo razloga nalazi se u činjenici da politička elita iz Federacije u projektu vidi negativne implikacije i pokušaj mešanja Republike Srbije u unutrašnja pitanja BiH. BiH je deo „Berlinskog procesa“ od 2014. godine koji deo javnosti vidi kao komplementaran, a deo kao kontradiktoran proces Otvorenog Balkanu. BiH nije deo Otvorenog Balkana, ali je zanimljivo da ovaj projekat ima podršku vlasti Republike Srpske, ali i Visokog predstavnika Kristijana Šmita (Kovačević 2021, 45). Čini se da je pitanje Otvorenog Balkana svedeno

na etničku pripadnost i odnos prema jednom od inicijatora (predsedniku Srbije Aleksandru Vučiću). Ovo pitanje deli javnost u BiH ali ne može bitno da utiče na izbornu trku unutar segmentiranog partijskog sistema.

Tabela 3. Ključne spoljnopolitičke poruke u Bosni i Hercegovini 2022.

Spoljnopolitičke poruke 2022.			
RS (Vlast)	RS (Opozicija)	FBiH (Bošnjaci)	FBiH (Hrvati)
„Čekaju nas izbori, zapadnjaci promovišu svoje strukture i tu će biti teška politička borba. Nemam namjeru da izgubim” Milorad Dodik (16.6.2022) (Dnevni avaz 2022a) „Dok je Dodika i SNSD-a BiH neće uvesti sankcije Rusiji” Radovan Kovačević (4.6.2022) (Dnevni avaz 2022b) „Otvoreni Balkan” šansa koju koči Federacija BiH” Radovan Višković (6.9.2022) (RTRS 2022a) „Zahvaljujući politici Dodika, BiH neće uvesti sankcije Rusiji,” Srebrenka Golić (7.9.2022) (RTRS 2022b) „Podrška inicijativi „Otvoreni Balkan” Željka Cvijanović (20.9.2022) (RTRS 2022v)	„Dodik vodi lažnu politiku, BiH je uvela šankcije Rusiji” Mirko Šarović (6.8.2022) (Dnevni avaz 2022d) „Mi ne smijemo sebi dozvoliti da postanemo poligon za okršaje velikih sila, jer bi to za nas bilo pogubno. Poštujem i nosim u sebi duhovnu povezanost sa Rusijom i ruskom braćom.” Jelena Trivić (29.9.2022) „Ako nisi uveo sankcije Rusiji, pozovi Lavrova u Banjaluku” Branislav Borenović (16.6.2022.) (Dnevni avaz 2022f) „BiH je uvela sankcije Rusiji. SNSD je mogao sprečiti sankcije, ali nije” Vukota Govedarica (23.2.2023.) (Dnevni avaz 2022.)	„Nećemo svađu sa Zapadom, hoćemo BiH u EU i NATO,” Denis Bećirović (23.9.2022.) (Dnevni avaz 2022h) „U skladu sa svojim zvaničnim stavom o Ukrajini, Bosna i Hercegovina poštuje suverenitet i teritorijalni integritet Ukrajine, te ćemo ostati dio apsolutne većine međunarodne zajednice.” Šefik Džaferović (28.9.2022.) (Dnevni avaz 2022i) „Znamo kurs – NATO i EU. Samo solira Dodik, šta ja mogu tu?” Bakir Izetbegović (22.9.2022.) (Dnevni avaz 2022j) „Bakir ne smije zaustaviti put BiH u NATO neodgovornim potezima” Denis Bećirović (28.9.2022.) (Dnevni avaz 2022j)	„Erdogan ima stabilizirajuću ulogu u BiH” Željko Komšić (6.9.2022.) (Dnevni avaz 2022i) „Ambasador Kalabuhov mora znati da mi nećemo pokleknuti pred pritiskom i odreći se NATO puta zato što je to u interesu Rusije” Željko Komšić (26.5.2022.) (Dnevni avaz 2022m) „Mnogo je više trebalo raditi na strateškom cilju BiH, a to je svakako punopravno članstvo u Europskoj uniji i NATO savezu.” Borjana Krišto (27.9.2022.) (Dnevni avaz 2022n)

Izvor: Obrada autora.

Pitanje dugoročnih orijentacija BiH takođe je u određenoj meri irelevantno jer je reč o evropskih intregacijama kojima su deklarativno okrenute sve strane u BiH, alitaj proces suštinski nema dinamiku koja bi dala bilo kakvu izvesnost. Ipak, uloga EU u izborima u BiH je značajna. Pre svega radi se o pritisku koji se vrši na lokalne političke elite. EU (za razliku od SAD) nisu uvodile sankcije političkim elitama pre i u toku kampanje, iako je bilo velikih najava da će Milorad Dodik biti sankcionisan.

Kada je reč o Crnoj Gori, ona je imala turbulentan period posle velike promene vlasti 2020. Parlamentarni izbori 2023. došli su nakon ubedljive pobeđe kandidata Pokreta Evropa sad! Jakova Milatovića na predsedničkim izborima i nakon brzih smena vlada od 2020. godine u različitim koalijama. Važno je razumeti da je Crna Gora kao članica NATO-a od početka sukoba u Ukrajini deo sankcija Ruskoj Federaciji. Takođe, Crna Gora je na Zapadnom Balkanu najdalje otišla u pristupanju EU i svi relevantni

politički akteri ističu „evropski put“ Crne Gore. Ono što pak pokreće debate u Crnoj Gori je efikasnost vlada u procesu evropskih integracija i pitanja drugih inicijativa poput Otvorenog Balkana. Na izborima 2023. nastupilo je 15 izbornih lista od čega 4 manjinske.

Iz navedenih razloga, kratkoročna orijentacija oko spoljnopolitičke teme rata u Ukrajini nije bila značajno zastupljena u javnosti, ali se tradicionalno govorilo o „pro-ruskim“ političkim partijama gde se pre svih misli na koaliciju „Za budućnost Crne Gore“. Drugi deo partijskog spektra – bez obzira da li vlast ili opozicija od 2020 – bili su jasno okrenuti „sankcionisanju“ Rusije i praćenju stava EU.

Tabela 4. Ključne spoljnopolitičke poruke u Crnoj Gori 2023.

Spoljnopolitičke poruke 2023.			
PES	DPS	Za budućnost CG	Demokrate - URA
<p>„Nismo spremni u ovom trenutku za Otvoreni Bakan“ Miloško Spajić (12.3.2023.) (AntenaM 2022a)</p> <p>„Čekaću jedinstven stav EU oko Otvorenog Balkana, podržavam namjeru koja stoji iza procesa“ Miloško Spajić (16.6.2023.) (Standard 2022)</p> <p>„Zalažem se i za dodatno unapređenje Berlinskog procesa, Cefte, kao i inicijative poput Otvorenog Balkana“ Jakov Milatović (12.3.2023.) (Antena M 2022)</p> <p>„Građani nam šalju jasnu poruku – žele evropsku budućnost. Ta činjenica nas obavezuje. Mislim da je naše putovanje u Evropu predugo trajalo, pa je jasno da moramo da radimo na ubrzanju tog procesa“, Anđela Jakić Stojanović (6.6.2023.) (RTCG 2022a)</p>	<p>„Za tri godine nijesmo zatvorili niti jedno pregovaračko poglavlje, donošeni su zakoni koji nijesu usklađeni sa evropskom pravnom tekovinom, od devet milijardi od EU Crna Gora nije iskoristila niti cent“ Andrija Nikolić (6.6.2023.) (RTCG 2022a)</p> <p>„DPS će za dvije godine završiti pregovore Crne Gore sa Evropskom unijom“ Danijel Živković (2.6.2023.) (RTCG 2022b)</p> <p>„Otvoreni Balkan je skretanje Crne Gore sa brze trake na makadamski put“ Danijel Živković (20.6.2023.) (AntenaM 2022b)</p> <p>„realizacija velikodržavnih srpskih interesa“ Milo Đukanović o Otvorenom Balkanu (13.5.2022.) (Slobodna Evropa 2022)</p>	<p>„U Crnoj Gori da se pita narod, a ne strani centri moći“ Andrija Mandić (9.9.2023) (CdM 2022)</p> <p>„Za zatvaranje tih poglavlja potreban je široki politički konsenzus i da saradnja vlade i parlamenta bude mnogo bolja nego ranije, što govori kakva je bila namjera tih vlada na putu EU integracija“ Maja Vukičević (6.6.2023.) (RTCG 2022a)</p> <p>„Mi u podršci koju je dobio Jakov Milatović i u toj politici promjena koja će uslijediti prepoznamo snažnu podršku inicijativi "Otvorenog Balkana"“ Andrija Mandić (4.5.2023.) (ATV BL 2023)</p>	<p>„Sve regionalne inicijative imaju za cilj da približe Crnu Goru članstvu u EU“ Dritan Abazović (1.3.2023.) (Vijesti 2023a)</p> <p>„Otvoreni Balkan maglovita inicijativa, nismo zainteresovani za zamjenu svemu onome što je članstvo u EU“ Aleksa Bečić (8.6.2023.) (Vijesti 2023b)</p> <p>„Glasajte slobodno, cilj da Crnu Goru uvedemo u EU“ Dritan Abazović (9.6.2023)</p>

Izvor: Obrada autora.

Pitanje projekta Otvoreni Balkan je bilo znatno intrigantnije i debatovalo se i o ciljevima projekta i o posledicama uključivanja. 43. Vlada Crne Gore na čelu sa Dritanom Abazovićem intezivirala se učešćem na regionalnim samitima i približavanjem projektu Otvoreni Balkan. Stavovi partija i kandidata bili su jasni prema ovom pitanju. Bliskost ideji pokazivale su partije iz koalicije „Za budućnost Crne Gore“ kao i URA. Aleksa Bečić (Demokrate) ranije je zauzeo stav da je reč o „maglovitoj inicijativi“ (8.6.2022.) koja ne bi smela da bude zamena za članstvo u EU (Tabela 4). Sa druge strane, koalicija „Zajedno“ oko DPS zadržala je stav Mila Đukanovića da je reč o „realizaciji velikodržavnih srpskih ambicija“ (3.4.2023.) (Tabela 4). Tema nije značajno pokretana u kampanji jer su pozicije bile jasne, ali se pojavio „rascep“ između lidera PES-a Milatovića, predsednika Crne Gore, koji načelno podržava Otvoreni Balkan, i kandidata za premijera Spajića, koji je i u kampanji istakao da će sačekati „jedinstven stav EU oko Otvorenog Balkan“ (16.6.2023.) (Tabela 4). Ovo je bio ipak znatno blaži stav Spajića u odnosu na ranije stavove, sa početka predsedničke kampanje (iz koje je diskvalifikovan) kada je istakao da „nisu spremni u ovom trenutku za Otvoreni Balkan“ (6.2.2023.) (Tabela 4). Polarizacija postoji i u javnosti, a ranija istraživanja pokazuju da je preko 41% građana za inicijativu, a 17% protiv, ali da vlada i velika neinformisanost o projektu (48% uopšte nije informisano) (CEMI, 2022).

Opozicione partije (DPS) ističu da je dugoročna spoljnopolitička orijentacija Crne Gore ka EU upitna i da je proces zaustavljen u 3 godine od promene vlasti. U predizbornoj kampanji kao argument istaknuto je da nije zatvoreno nijedno pregovaračko poglavlje i da su u Crnoj Gori donošeni zakon mimo standarda EU (6.6.2023.) (Tabela 4). Ipak, u kampanji tema evropskih integracija je bila veoma važna i svi relevantni akteri govorili o važnosti evropskog puta i opredeljenja Crne Gore. Ovo pitanje ne deli javnost na nivou cilja, ali svakako se prave podele oko načina i brzine procesa u čemu značajnu ulogu imaju i regionalne spoljnopolitičke orijentacije Crne Gore.

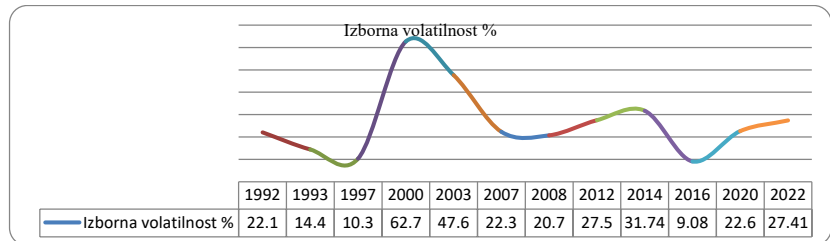
Izborna volatilnost

Trendovi izborne nestabilnosti na Zapadnom Balkanu različiti su od slučaja do slučaja. Ipak, izborna volatilnost u zemljama regiona pokazuje jasne trendove destabilizacije ali ne objašnjava uzroke promene u skladu sa dinamikom političkog života.

U Srbiji izborna volatilnost adekvatno pokazuje promena i kolebljivosti birača između različitih političkih opcija. Na izborima 2022. godine koji su došli u vreme početka rata u Ukrajini dolazi do nedvosmislenog uticaja na kampanju, a promene su se odrazile i na izbornu podršku pojedinih političkih partija. Problem u računanju i potencijalna odstupanja prave prethodni izbori (2020) koje je značajan deo opozicionih partija bojkotovao, pa se matematički ove partije uzimaju kao nova

vrednost (sa ranijom pretpostavkom da njihovi birači nisu učestvovali na izborima).

Grafikon 1: Izborna volatilitnost u Srbiji 1990-2022.

Izvor: Obrada autora.

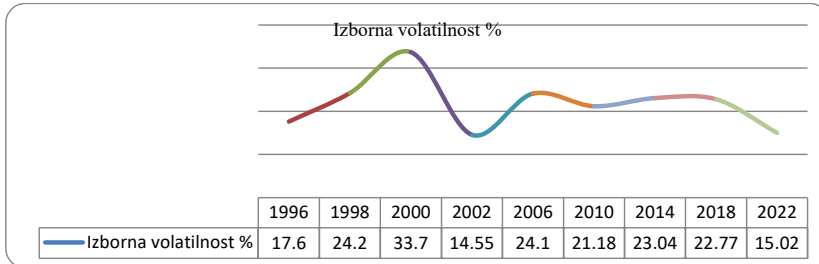
Izborna volatilitnost u Srbiji 2022. bila je na nivou od 27,41%, što je signifikantan pokazatelj promene u biračkom telu. Ako uporedimo kontekstualno, ovaj nivo promene je ravan promeni u biračkom telu 2012. godine kada je došlo do velike smene vlasti. Naravno, ta promena je neuporediva sa ranijim izborima i velikim događajima (izbori posle pada Miloševića 2000, raspad DOS koalicije i ubistvo premijer Đinđića 2003. i sl.). Ipak, izbori 2022. nisu doneli promene vlasti niti bitno promenili odnose na političkoj sceni ali je jasno vidljiv trend rasta desnih partija i preliivanja unutar vladajuće koalicije. Ključne promene u rezultatima (matematički uzrokovane i manjom izlaznošću i bojkotom) napravile su se unutar vladajućih partija/koalicija. Koalicija oko SNS zabeležila je pad od preko 300 000 glasova (16,4%) a SPS rast od 100 000 glasova (1,4%). Na desnom spektru partija desila se vidljiva promena rasta kod koalicije NADA sa rezultatom 5,5% što je delom rast, a delom sinergetski efekat sa delom POKS-a u odnosu na izbore 2020. Takođe, rast je doživela Srpska stranka Zavetnici koja je takođe imala rast od oko 100 000 glasova u odnosu na 2020. (sa 1,4% na 3,8%) i Pokret Dveri kao nova vrednost nakon bojkota i rezultatom od 3,92%. Na promenu utiče i nova vrednost koalicije Ujedinjeni za pobjedu Srbije sa 14,1% (u odnosu na rezultata PSG od 2020.) i koalicije Moramo sa 4,84%.

Sve ove promene učinile su da oko trećina birača bude „volatilna“ na izborima 2022. godine a objašnjenja se mogu tražiti upravo u promenama koje su se desile i uticale na rast popularnosti pojedinih pokreta i partija.

U slučaju Bosne i Hercegovine, već je naglašeno da postoji značajan broj determinanti koje smanjuju izbornu volatilitnost a pre svega reč je o prirodi partijske kompeticije, izbornom sistemu, redovnosti (predvidivosti) izbornih ciklusa. Jasno zauzete pozicije po svim društvenim temama i pitanjima daju biračima jasno opredeljenje za koju političku opciju glasaju. Kada je reč o izbornoj volatilitnosti na izborima 2022. godine ona nema značajna odstupanja u odnosu na celokupna proseka izborne volatilitnosti od početka sprovođenja izbora nakon završetka rata (1996).

Na izborima 2022. vrednost od 15% izborne volatilnosti govori da postoji stabilno biračko telo u entitetima BiH. S obzirom da su u BiH objedinjeni opšti izbori, pojedine razlike nastaju između različitih nivoa izbora. U računanje volatilnosti uključen je Predstavnički dom Parlamentarne skupštine BiH, ali je značajnih promena bilo na drugim nivoima izbora.

Grafikon 2: Izborna volatilnost u Bosni i Hercegovini 1990-2022.

Izvor: Obrada autora.

Sve relevantne političke partije u Predstavničkom domu PS BiH zadržale su iste rezultate kao i 2018. uz promene broja glasova do 10 000 birača, dok je jedino SDS imao pad od oko 50 000 glasova. Razlike su nastale u Republici Srpskoj i kroz pojavu novih pokreta poput Pravde i reda sa rezultatom od 5,3% (oko 33 000 glasova) i DEMOS (deo DNS) sa 4,93% (oko 30 000 glasova) na entiteskom nivou.

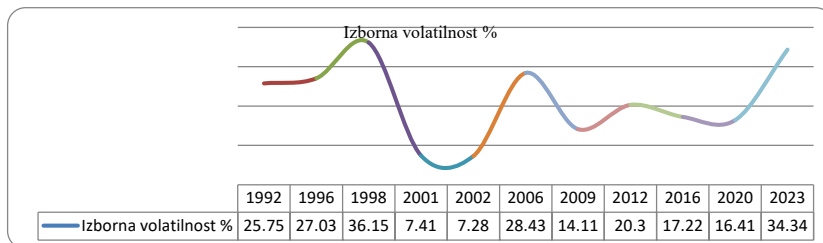
U Federaciji BiH nastala je promena oko partije Narod i pravda (deo SDA) koji je bio nov na izborima 2018. i od tih izbora do 2022. porastao sa 23 000 birača na skoro 80 000 birača. Razlika se pravi i padom SBB ispod cenzusa u odnosu na ranije relevantne rezultate. Ono što je bilo značajna promena je kada se uporede rezultati izbora za članove Predsedništva BiH za bošnjačkog člana gde je pobedio Denis Bećirović (SDP) sa 330 000 glasova u odnosu na Bakira Izetbegovića (SDA) sa 215 000 glasova. SDA je na nivou Federacije (gde se glasa i za člana Predsedništva) dobila 244 000 glasova, a SDP 130 000 glasova. Ovakvi rezultati nemaju direktnu vezu sa izbornom volatilnošću, ali ukazuju na pomeranja u biračkom telu koja bi mogli imati naknadne efekte na budućim izborima.

U Crnoj Gori su dugo postojali stabilni partijski odnosi i Crna Gora je važila za jednu od država sa najstabilnijim partijskim sistemom na postjugoslovenskom prostoru (Kovačević 2023). Ipak, sa promenama 2020. ušlo se u destabilizaciju i promenu ključnih aktera. Manjkavost izborne volatilnosti je u tome što ne može pokaže stepen političke promene, pa tako 2020. imamo jednu od najnižih volatilnosti od osamostaljivanja Crne Gore.

Kada je reč o izborima 2023. godine oni su doneli drugu najveću izbornu volatilnost u Crnoj Gori posle one kada je došlo do raskola Đukanović-Bulatović i kada se DPS podelio i nastao SNP (1998). Izborna volatilnost od 34,34% proizvod je više faktora - a pre svega nastanka

novih partija i pokreta i raspada i izbornog pada velikih koalicija iz 2020. godine.

Grafikon 3: Izborna volatilitnost u Crnoj Gori 1990-2023.

Izvor: Obrada autora.

Pojava Pokreta Evropa sad! promenila je tok političkog života u Crnoj Gori jer se pojavila grupacija koja delovanjem menja teme izborne kampanje sa identitetskih ka socio-ekonomskim. Takođe, i vlade posle 2020. bile su okrenute formalno ka evropskim integracijama, ali je taj proces išao sporo. Sa pobedom Milatovića na predsedničkim izborima i rastom PES-a došlo se u poziciju da jaka proevropska partija ima presudnu ulogu u političkom životu, što je smanjilo kapacitete DPS, kao stožera opozicije, da ubedi birače u neizvesnu evropsku perspektivu zbog vladajuće strukture.

Na izborima 2023. na izbornu volatilitnost uticao je skok PES-a kao novog pokreta sa rezultatom od 25,53% što je bitna promena u fluktuciji birača. Svakako posebno važno mesto ima pad DPS-a za 15,94%, što je i manji procenat uzrokovan manjom izlaznošću – ali je u apsolutnim brojevima značajno veća razlika. Iako se koalicija „Za budućnost Crne Gore” smanjila sa brojem koalicionih partnera, pad sa 32,44% (2020) na 14.74% (2023) imao je bitan uticaj na ukupnu izbornu volatilitnost. Druge političke opcije nisu bitno menjale odnose među biračma u Crnoj Gori.

Zaključak

Izborna (ne)stabilnost na Zapadnom Balkanu uzrokovana geopolitičkim promenama i spoljnopolitičkim prilagođavanjima država otvorena je tema za diskusiju zbog zabeleženih promena koje su se desile fluktucijom ili volatilnošću birača. Ukoliko uporedimo kontekstulano, do značajnog nivoa izborne volatilitnosti došlo je u Srbiji i Crnoj Gori, dok je u slučaju Bosne i Hercegovine reč o stabilnom odnosu u preferencijama birača između dva izborna ciklusa. Uzroke možemo tražiti u više faktora uticaja – od institucionalnih do sociostrukturnih. Ipak dubljom analizom promena među pojedinačnim političkim partijama i koalicijama uviđaju se tendencije koje se mogu dovoditi u vezu sa spoljnopolitičkim temama, koje u sebi sabiraju u deo društvenih rascepa.

Analiza diskursa je pokazala promene ponašanja u kampanji i prilagodavanje „novim“ spoljnopolitičkim okolnostima. U slučaju Srbije reč je o najevidentnijoj promeni i uticaju ove teme jer se poklapala vremenski sa početkom rata. Opredeljivanje i pozicioniranje aktera prema ratu u Ukrajini (i sankcijama Rusiji) bilo je ključni momenat kampanje. Različite poruke koje su akteri slali biračima uticale su na kranji rezultat rasta desnih političkih opcija. Pretpostavka o „prelivanju“ glasova između partija vlasti takođe se može posmatrati iz ugla promena u broju glasova kod dve koalicije koje je čine. Za izbore 2022. došlo je do krizne situacije na međunarodnom polju koje se prelivalo i na stavove javnosti o EU, o KiM, omogućnosti prelivanja sukoba itd. Izborna volatilnost je jasan indikator promene na opštem nivou.

Kad je reč o Bosni i Hercegovini, set institucija i etnifikovana politika doveli su do segmentiranog partijskog sistema, pa je mogućnost za volatilnost značajno sužena. Ipak, ponašanje aktera u datim okolnostima vođeno je „nacionalnim interesima“ i jasno su zauzete pozicije prema svim spoljnopolitičkim temama, pa samim tim nema ni fluktuacije birača uzrokovanog spoljnopolitičkim orijentacijama. Ratom u Ukrajini samo su pojačane podele i zauzete pozicije. Bilo je pokušaja opozicije da se tema pokrene oko nelojalnosti vlasti u RS prema ruskoj strani, ali je takav narativ sprečavan kroz bilateralne susrete sa zvaničnicima Ruske Federacije i oslobađanjem od odgovornosti za odluke koje donosi BiH.

Crna Gora je najspecifičniji primer u ovoj analizi. Spoljna politika jeste bila tema kampanje, ali nije imala dominantnu ni presudnu ulogu u opredeljivanju birača. Iako je izborna volatilnost na visokom nivou za crnogorske uslove, uzroke možemo tražiti u više faktora. Prvenstveno radi se o rastu nove političke organizacije koja je postala najjača na prostoru Crne Gore. Uz to došlo je do očekivanog pada koalicije oko DPS i koalicije Za budućnost Crne Gore. Svakako, spoljnopolitičke teme su imale svoju ulogu. Otvoreni Balkan je kritikovan iz opozicionih redova kao „supstitut“ za EU. Reč je i o sumnjama u „novi način upliva“ vlasti Srbije u crnogorsku politiku. Najvažnija tema su evropske integracije Crne Gore i predanost svih aktera tom procesu. Za razliku od 2020, ovaj put glavni takmac DPS-u je jasna proevropska politika, čime je DPS „izgubio“ dominaciju u ovoj temi. Izborna volatilnost je uzrokovana velikom promenom preferencija birača i Crna Gora je od stabilnog partijskog sistema ušla u promenu. Da li će promena da postane nestabilnost moći ćemo da vidimo po tendencijama izborne volatilnosti na budućim izborima.

Ključno ograničenje merenja stabilnost partijske kompeticije kroz izbornu volatilnost nalazi se u nemogućnosti da se vidi priroda promene. Istraživanje pokazuje da se vidi generalna promena u biračkom telu, ali ne i politička promena (vlast vs opozicija, između partija/koalicija i sl.). Takođe, često se desi da dođe do promene vlasti koja dalje uzrokuje tendencije pada/rasta podrške, ali se to u izbornoj volatilnosti ne može videti. Najbolji primer za to je u slučaju Crne Gore i poređenja izborne volatilnosti 2020. (16,41%) kada je došlo do promene vlasti posle 30 godina i

2023. (34,34%) kada je došlo (samo) do promene snage ključnih aktera. Ipak, izborna volatilitnost je jasna signal za tendenciju ukupnih promena preferencija birača između različitih partija, što može poslužiti za dalje analize pravaca kretanja birača i prirode promena koja se može okarakterisati kao destabilizacija partijskog sistema ako opstaje kao pojava.

Electoral (In)stability in the Western Balkans in the Focus of Geopolitical Changes

Abstract

The changes that have occurred at the global, European, and regional levels have significantly influenced the electoral processes in the Western Balkans. Foreign policy issues had their place in electoral processes before, but with the onset of the war in Ukraine, they often became dominant themes in elections. In the Western Balkan countries, since the beginning of the war in Ukraine, there have been five electoral processes - parliamentary elections in Bosnia and Herzegovina, presidential and parliamentary elections in Montenegro, and presidential and parliamentary elections in Serbia held simultaneously. The impact of orientation towards this issue and other issues such as sanctions against the Russian Federation, the relationship towards the Open Balkans initiative, bilateral relations among Western Balkan countries, etc., contributed to significant levels of electoral (in)stability at the systemic level and important changes in the electoral results of individual parties, coalitions, and lists. In this study, I measure stability through electoral volatility at the level of the party system and individual parties, demonstrating the influence of orientation towards the mentioned foreign policy topics on electoral outcomes. I calculate electoral volatility using the Pedersen Index. Through qualitative analysis, I explain the impact of party and leader attitudes in campaigns on changes in electoral results.

Keywords

elections, parties, stability, Western Balkans, Serbia, Montenegro, Bosnia and Herzegovina

Literatura

- Anđelić, Neven. (2020). „Hybrid regimes of the Western Balkans: Reflection of a global geopolitical struggle.” *Journal of Regional Security*, vol. 15, no. 2, 263-89. doi. org/10.5937/jrs15-24525.
- AntenaM. (2022a). „Spajić nije bio spreman za Otvoreni Balkan, Milatović jeste.” 12. Marta 2023. Spajić nije bio spreman za Otvoreni Balkan, Milatović jeste (antenam.net)
- AntenaM. (2022b). „Živković: Otvoreni Balkan je skretanje Crne Gore sa brze trake na makadamski put”. 20. Juna 2023. Živković za Antenu M: Otvoreni Balkan je skretanje Crne Gore sa brze trake na makadamski put (antenam.net)

- Atlagić, Siniša. (2017). „Državni marketing u izbornim kampanjama u Srbiji: Kako regulisati medijsko „pokrivanje“ zloupotrebe javnih resursa?“, *Kultura polisa*, vol. 40, god. XIV, 11-21.
- ATV BL. (2023). „Mandić očekuje obnovu veza sa Srbijom i podršku „Otvorenom Balkanu““. 4. Maj 2023. Mandić očekuje obnovu veza sa Srbijom i podršku „Otvorenom Balkanu“ (atvbl.rs)
- Bertelsmann Transformation Index. „Bosnia and Herzegovina: BTI 2022“. 20. Oktobar. 2023. BTI 2022: Bosnia and Herzegovina : BTI 2022 (bti-project.org)
- Bertelsmann Transformation Index. „Montenegro: BTI 2022“. 20. Oktobar. 2023. 2022: Montenegro : BTI 2022 (bti-project.org)
- Bertelsmann Transformation Index. „Serbia: BTI 2022“. 20. Oktobar. 2023. BTI 2022: Serbia : BTI 2022 (bti-project.org)
- Bieber, Florian. (2018). „Patterns of competitive authoritarianism in the Western Balkans“. *East European Politics*, 34(3), 337-354.
- Bielasiak, Jack. (2002). „The Institutionalization of Electoral and Party Systems in Post-communist States“. *Comparative Politics*, Vol. 34, No. 2 (Jan., 2002), pp. 189-210.
- Casal Bertoa, Fernando. (2014). „Party systems and cleavage structures revisited: A sociological explanation of party system institutionalization in East Central Europe“. *Party Politics* 20(1): 16–36. DOI: 10.1177/1354068811436042
- Casal Bertoa, Fernando. (2016). „The Three Waves of Party System Institutionalisation Studies: A Multi- or Uni-Dimensional Concept?“ *Political Studies Review*, 1- 13. DOI: 10.1177/1478929916677136
- CdM. (2022). „Koalicija Za budućnost: U Crnoj gori da se pita narod, a ne strani centri moći“. 9. Juna 2023. Koalicija Za budućnost: U Crnoj Gori da se pita narod, a ne strani centri moći – CdM
- Cemi. (2023). „Više od 40 odsto građana u Crnoj Gori podržava „Otvoreni Balkan““. *Kosovo Online*. Više od 40 odsto građana u Crnoj Gori podržava „Otvoreni Balkan“ – Kosovo Online (kosovo-online.com)
- Chiaromonte, Alessandro and Vincenzo Emanuele. (2015). „Party system volatility, regeneration and de-institutionalization in Western Europe (1945–2015)“. *Party Politics*, 1-13. DOI: 10.1177/1354068815601330
- Crta. (2022). „U Srbiji raste podrška uvođenju sankcija protiv Rusije“. *Slobodna Evropa*. U Srbiji raste podrška uvođenju sankcija protiv Rusije (slobodnaevropa.org)
- Danas. (2022^a). „Vučić: Osudiću Rusiju kad Zelenski osudi NATO agresiju na Srbiju“. 22. Februara. 2022. Vučić: Osudiću Rusiju kad Zelenski osudi NATO agresiju na Srbiju – Politika – Dnevni list Danas
- Danas. (2022^b). „Vučić o glasanju za sankcije Rusiji u UN: Srbija se neće pridruživati, dok možemo da izdržimo“. 1. Mart 2022. Vučić o glasanju za sankcije Rusiji u UN: Srbija se neće pridruživati, dok možemo da izdržimo – Politika – Dnevni list Danas
- Danas. (2022^c). „Jovanović (DSS): Što se tiče koalicije NADA nikakva osuda Rusije ne dolazi u obzir“. 24. Februara 2022. Jovanović (DSS): Što se tiče koalicije NADA nikakva osuda Rusije ne dolazi u obzir – Politika – Dnevni list Danas
- Danas. (2022^d). „Izbori u Srbiji 2022: Ko su kandidati za predsednika Srbije“. 7. Marta 2022. Izbori u Srbiji 2022: Ko su kandidati za predsednika Srbije – BBC News na srpskom – Dnevni list Danas

- Dnevni avaz. (2022a). „Lavrov zahvalio Dodiku zato što je RS spriječila sankcije Rusiji”. 16. Jun 2022. Lavrov zahvalio Dodiku zato što je RS spriječila sankcije Rusiji (avaz.ba)
- Dnevni avaz. (2022b). „Radovan Kovačević: Dok je Dodika i SNSD-a BiH neće uvesti sankcije Rusiji”. 4. Jun 2022. Radovan Kovačević: Dok je Dodika i SNSD-a BiH neće uvesti sankcije Rusiji (avaz.ba)
- Dnevni avaz. (2022c). „Dodik nakon sastanka sa Putinom: Predsjednik Rusije zna da BiH nije uvela sankcije zbog stava RS”. 23. Maj 2022. Dodik nakon sastanka sa Putinom: Predsjednik Rusije zna da BiH nije uvela sankcije zbog stava RS (avaz.ba)
- Dnevni avaz. (2022d). „Šarović: Dodik vodi lažnu politiku, BiH je uvela sankcije Rusiji. 6. Avgusta 2022. Šarović: Dodik vodi lažnu politiku, BiH je uvela sankcije Rusiji (avaz.ba)
- Dnevni avaz. (2022e). „Trivić: Ne smijemo sebi dozvoliti da postanemo poligon za okršaje velikih sila”. 29. Septembra 2022. Trivić: Ne smijemo sebi dozvoliti da postanemo poligon za okršaje velikih sila (avaz.ba)
- Dnevni avaz. (2022f). „Borenović poručio Dodiku: Ako nisi uveo sankcije Rusiji pozovi Lavrova u Banja Luku”. 16. Juna 2022. Borenović poručio Dodiku: Ako nisi uveo sankcije Rusiji pozovi Lavrova u Banja Luku (avaz.ba)
- Dnevni avaz. (2022g). „Govedarica tvrdi: BiH je uvela sankcije Rusiji”. 23.2.2022. Govedarica tvrdi: BiH je uvela sankcije Rusiji (avaz.ba)
- Dnevni avaz. (2022h). „Bećirović u Zavidovićima: Nećemo svađu sa Zapadom, hoćemo u EU i Nato!”. 23. Septembra 2022. Bećirović u Zavidovićima: Nećemo svađu sa Zapadom, hoćemo u EU i NATO! (avaz.ba)
- Dnevni avaz. (2022i). „Džaferović: BiH ne priznaje separatističke referendume u Ukrajini, oni su nelegalni”. 28. Septembra 2022. Džaferović: BiH ne priznaje separatističke referendume u Ukrajini, oni su nelegalni (avaz.ba)
- Dnevni avaz. (2022j). „Bećirović: Zašto se svađate sa Zapadom, Izetbegović odgovorio”. 22. Septembra. Bećirović: Zašto se svađate sa Zapadom, Izetbegović odgovorio: Mene neće ušutkati (avaz.ba)
- Dnevni avaz. (2022k). „Bećirović: Bakir ne smije zaustaviti put BiH u NATO neodgovornim potezima. 28. Septembar 2022. Bećirović: Bakir ne smije zaustaviti put BiH u NATO neodgovornim potezima (avaz.ba)
- Dnevni avaz. (2021). 6. Septembra 2022. „Komšić: Erdogan ima stabilizirajuću ulogu u ovom regionu”. Komšić: Erdoan ima stabilizirajuću ulogu u ovom regionu (avaz.ba)
- Dnevni avaz. (2022m). 26. Maj 2022. „Komšić odgovorio Kalabuhovu: BiH neće pokleknuti pred ruskim pritiskom”. Komšić odgovorio Kalabuhovu: BiH neće pokleknuti pred ruskim pritiskom (avaz.ba)
- Dnevni avaz. (2022n). 29. Septembar 2022. „Borjana Krišto: Povijesni trenutak u kojem se Hrvati nalaze odredit će i sudbinu”. Borjana Krišto: Povijesni trenutak u kojem se Hrvati nalaze odredit će i sudbinu BiH (avaz.ba)
- Economist Democracy Index. (2022). „Economist Intelligence Unit - Economist Democracy Index”. 20. Oktobra 2023. Global Insights & Market Intelligence | Economist Intelligence Unit (eiu.com)

- Euronews. (2022). „Obradović protiv sankcija Rusiji, Stojković bi ih uvela ali da se ne naruše interesi Srbije“. 18. Marta 2022. Direktno sa Minjom Miletić: Obradović protiv sankcija Rusiji, Stojković bi ih uvela, ali da se ne naruše interesi Srbije (euronews.rs)
- Faktor plus. (2022). „Istraživanje: Oko dve trećine građana Srbije protiv uvođenja sankcija Rusiji“. *N1 Info*. Istraživanje: Oko dve trećine građana Srbije protiv uvođenja sankcija Rusiji (n1info.rs)
- Freedom House. (2022). „Bosnia and Herzegovina: Freedom in the World 2022 Country Report“. 20. Oktobra 2023. Bosnia and Herzegovina: Freedom in the World 2022 Country Report | Freedom House
- Freedom House. (2022). „Montenegro: Freedom in the World 2022 Country Report“. 20. Oktobra 2023. Montenegro: Freedom in the World 2022 Country Report | Freedom House
- Freedom House. (2022). „Serbia: Nations in Transit 2022 Country Report“. 20. Oktobar 2023. Serbia: Nations in Transit 2022 Country Report | Freedom House
- Freedom House. (2022b). „Bosnia and Herzegovina: Nations in Transit 2022 Country Report“. 20. Oktobar 2023. Bosnia and Herzegovina: Nations in Transit 2022 Country Report | Freedom House
- Freedom House. (2022b). „Montenegro: Nations in Transit 2022 Country Report“. 20. Oktobar 2023. Montenegro: Nations in Transit 2022 Country Report | Freedom House
- Freedom House. (2022b). „Serbia: Freedom in the World 2022 Country Report“. 20. Oktobra 2023. Serbia: Freedom in the World 2022 Country Report | Freedom House
- Ipsos. (2022). „Ipsos: Za EU integracije 35 odsto građana, protiv 44 odsto“. *RTV.IPSOS: Za EU integracije 35 odsto građana, protiv 44 odsto - JMU Radio-televizija Vojvodine* (rtv.rs)
- Jovanović, Milan i Simić, Savo. (2023). „Determinišući kontekstualni faktori vanrednih izbora 2022. godine u Republici Srbiji“. *Politička revija*, broj 3/2023, . (XXXI) XXIII vol. 77, 31-55. DOI: 10.5937/pr77-44382
- Jović, Nikola, Ivana Jakšić i Milan Krstić. (2022). „Anksioznost u doba izbora: izborna ponašanje glasača u kontekstu rusko-ukrajinskog rata“. *Srpska politička misao*, posebno izdanje 4/2022, 275-305. DOI: <https://doi.org/10.22182/spm.specijal42022.13>
- Kapidžić, Damir and Olivera Komar. (2021). „*Segmental Volatility in Ethnically Divided Societies: (Re)assessing Party System Stability in Southeast Europe*“. *Nationalities Papers*, 1-19, DOI :10.1017/nps.2021.9
- Kapidžić, Damir. (2019). *Multietnička demokratija*. Sarajevo: Fakultet političkih nauka.
- Kapidžić, Damir. (2020). „Subnational competitive authoritarianism and power-sharing in Bosnia and Herzegovina“. *Southeast European and Black Sea Studies* 20(1): 81-101.
- Komar, Olivera. (2013). *Birači u Crnoj Gori – faktori izborne i partijske preferencije*. Beograd: Udruženje za političke nauke Srbije: Čigoja štampa ; Podgorica : Fakultet političkih nauka.
- Kovačević, Despot. (2014). „Institucionalizacija partijskog sistema u Srbiji.“ *Politički život*, 10: 63–73.
- Kovačević, Despot. (2019). „Uloga medija u slobodnim i poštenim izborima – problem „funkcionerske kampanje“ u Srbiji.“ *CM: Communication and Media* 14, no. 46 (2019): 153-82. DOI: <https://doi.org/10.5937/cm14-24355>.

- Kovačević, Despot. (2020). „Destabilizacija partijskih sistema i porast populizma u zemljama bivše SFRJ”. *Srpska politička misao* broj 1/2020. god. 27. vol. 67 str. 129-152. DOI: <https://doi.org/10.22182/spm.6712020.6>
- Kovačević, Despot. (2023). *Partije i partijski sistemi na postjugoslovenskom prostoru*. Beograd: Albion books, Fakultet političkih nauka.
- Levitsky, Stevem and Lucan A. Way. (2002). „The Rise of Competitive Authoritarianism”. *Journal of Democracy*, 13/2, 51-65.
- Lipset, M. Seymour and Stein Rokkan. (1967). „Cleavage structures, party systems, and voter alignment: an introduction”. In ed. Seymour M. Lipset and Stein Rokkan. *Party system and voter alignments: cross-national perspectives*, 1-64, New York: Free Press.
- Mainwaring, Scott and Mariano Torcal. (2005). *Party System Institutionalization and Party System Theory after the Third Wave of Democratization*. The Helen Kellogg Institute for International Studies.
- Mainwaring, Scott and Timothy Scully (Eds.). (1995). *Building Democratic Institutions: Party Systems in Latin America*. Stanford: Stanford University Press.
- Mainwaring, Scott. (1998). „Party Systems in the Third Wave”. *Journal of Democracy*, 3/98, 67-81.
- Markowski, Radoslaw. (2000). Party System Institutionalization in New Democracies: Poland – a Trend-Setter with No Followers. *Conference Re-thinking Democracy in the New Millennium*. Houston: University of Houston.
- Minić, Zlatko i Nemanja Nenadić. (2017). *Funkcionerska kampanja kao vid zloupotrebe javnih resursa – opis problema i moguća rešenja*. Beograd: Transparentnost Srbija.
- Morlino, Leonardo. (1995). „Political Parties and Democratic Consolidation in Southern Europe”. In *The Politics of Democratic Consolidation: Southern Europe in Comparative Perspective*, Richard Gunther, P.N. Diamandouros and H.J. Puhle, 315-388. Baltimore: Johns Hopkins University Press.
- NSPM. (2022). „Istraživanje: U Srbiji 84 posto građana protiv sankcija Rusiji”. *Al Jazeera*. Istraživanje: U Srbiji 84 posto građana protiv sankcija Rusiji | Anketa Vijesti | Al Jazeera
- Orlović, Slaviša. (2011). „Partijski sistem Srbije”. U: *Partije i izbori – 20 godina*, ur. Slaviša Orlović, 11-71. Beograd: Fondacija Fridrih Ebert Stiftung, Fakultet političkih nauka – Centar za demokratiju.
- Pedersen, N. Mogens. (1979). „The Dynamics of European Party Systems: Changing Patterns of Electoral Volatility”. *European Journal of Political Research*, 7/1, 1-26.
- Politika. (2022a). „Vučić o energentima: Stići ću do svih predsednika i premijera da obezbedimodovoljno nafte”. 9. Marta 2022. Vučić o energentima: Stići ću do svih predsednika i premijera da obezbedimo dovoljno nafte (politika.rs)
- Politika. (2022b). „Vučić: Niko ne zna šta sutra nosi, biće najteža situacija u svetu od 1945.” 18. Mart 2022. Vučić: Niko ne zna šta sutra nosi, biće najteža situacija u svetu od 1945. godine (politika.rs)
- Politika. (2022d). „Vučić: Nema potrebe za panikom, imamo rezerve za više od dva meseca”. Vučić: Nema potrebe za panikom, imamo rezerve za više od dva meseca (politika.rs)

- Politika. (2022d). „Vučić: Rusi kao da se igraju američkim rečnikom“. 27. Mart 2022. Vučić: Rusi kao da se igraju američkim rečnikom (politika.rs)
- Politika. (2022e). „Dačić: Srbija neće učestvovati u bratoubilačkom ratu“. 22. Februar 2022. Dačić: Srbija neće učestvovati u bratoubilačkom ratu (politika.rs)
- Politika. (2022g). „Vučić o moralu EU: Zašto kao 1999. Ne izvrše agresiju na Rusiju“. 23. Marta. 2022. Vučić o moralu EU: Zašto kao 1999. ne izvrše agresiju na Rusiju? (politika.rs)
- Politika. (2022i). „Dačić poručio Bocan-Harčenkcu da Srbija neće uvoditi sankcije Rusiji“. 15. Marta 2022. Dačić poručio Bocan-Harčenkcu da Srbija neće uvoditi sankcije Rusiji (politika.rs)
- Politika. (2022j). „Dačić: Hoće da nas posvađaju sa našim saveznicima“. 19. Marta 2022. Dačić: Hoće da se posvađamo sa našim saveznicima (politika.rs)
- Politika. (2022k). „Dačić: Građani Srbije na strani Rusije“. 23. Marta 2022. Dačić: Građani Srbije na strani Rusije (politika.rs)
- Politika. (2022v). „Na sednici Saveta za nacionalnu bezbednosti“. 21. Marta 2022. „Na sednici Saveta za nacionalnu bezbednost o efektima rata u Ukrajini (politika.rs)
- Politika. (2022ž). „Dačić: Srbija neće usklađivati politiku sa EU o sankcijama Rusiji“. 1. Marta 2022. Dačić: Srbija neće usklađivati politiku sa EU o sankcijama Rusiji (politika.rs)
- Politika. (2022z). „Dačić: Uvođenjem sankcija naudili bismo sebi a ne Rusiji“. 14. Marta 2022. Dačić: Uvođenjem sankcija naudili bismo sebi a ne Rusiji (politika.rs)
- Powel, N. Eleanor and Joshua A. Tucker. (2013). „Revisiting Electoral Volatility in Post Communist Countries: New Data, New Results and New Approaches“. *British Journal of Political Science*, 1-25. DOI:10.1017/S0007123412000531
- Rose, Richard and Neil Munro. (2009). *Parties and Elections in New European Democracies*. Colchester: ECPR Press.
- RTCG. (2022a). „Predstavnici izbornih lista o spoljnoj politici. 6. Jun 2023. RTCG – Radio Televizija Crne Gore – Nacionalni javni servis :: U toku :: Predstavnici izbornih lista o spoljnoj politici
- RTCG. (2022b). „DPS će za dvije godine završiti pregovore Crne Gore sa Evropskom unijom“. 2. Jun 2023. <https://rtcg.me/vijesti/parlamentarniizbori/433773/dps-ce-za-dvije-godine-završiti-pregovore-crne-gore-sa-evropskom-unijom.html>
- RTCG. (2023c). „Glasajte slobodno, cilj da Crnu Goru odvedemo u EU“. 9. Juna 2023. RTCG – Radio Televizija Crne Gore – Nacionalni javni servis :: Vijesti
- RTRS. (2022a). „Višković: Otvoreni Balkan šansa koju koči Federacija BiH“. 6. Septembar 2022. Višković: „Otvoreni Balkan“ šansa koju koči Federacija BiH (rtrs.tv)
- RTRS. (2022b). „Golić: Zahvaljujući politici Dodika, BiH neće uvesti sankcije Rusiji“. 7. Septembra 2022. Golić: Zahvaljujući politici Dodika, BiH neće uvesti sankcije Rusiji (rtrs.tv)
- RTRS. (2022v). „Cvijanović: Podrška inicijativi „Otvoreni Balkan“. 20. Septembra 2022. Cvijanović: Podrška inicijativi „Otvoreni Balkan“ (rtrs.tv)
- RTV. (2022a). „Tepić u Subotici: Hrana i gorivo poskupeli zbog korupcije, a ne zbog Ukrajine“. 24. Marta 2022. Tepić u Subotici: Hrana i gorivo poskupeli zbog korupcije, a ne zbog Ukrajine – JMU Radio-televizija Vojvodine (rtv.rs)

- RTV. (2022b). „Zdravko Ponoš: Protiv sam nezavisnosti Kosova, sankcija Rusiji i ulaska u NATO”. 22. Marta 2022. Zdravko Ponoš: Protiv sam nezavisnosti Kosova, sankcija Rusiji i ulaska u NATO – JMU Radio-televizija Vojvodine (rtv.rs)
- Sahadžić, Maja. (2009). „The Electoral System of Bosnia and Herzegovina: A Short Review of Political Matter and/or Technical Perplexion”. *CONTEMPORARY issues*, Vol. 2, No. 1, 61-78.
- Slobodna Evropa. (2022). „Prozapadne stranke protiv ulaska Crne Gore u „Otvoreni Balkan”, proruskim za”. 13. Maj 2022. Prozapadne stranke protiv ulaska Crne Gore u ‘Otvoreni Balkan’, proruskim za (slobodnaevropa.org)
- Spasojević, Dušan. (2008). „Odmrzavanje „zamrznute hipoteze” – novi pristup socijalnim rascepima”. *Godišnjak FPN*, No.2, 225-237.
- Standard. (2022). „Spajić Čekaću jedinstveni stav EU oko Otvorenog Balkana, podržavam namjeru koja stoji iza procesa”. 16. Jun 2023. Spajić: Čekaću jedinstveni stav EU oko Otvorenog Balkana, podržavam namjeru koja stoji iza procesa | Standard
- Tavits, Margit. (2005). „The development of stable party support: Electoral dynamics in post-communist Europe”. *American Journal of Political Science*, 49(2): 113-134.
- Toka, Gabor. (1997). *Political parties and democratic consolidation in East Central Europe*. Studies in Public Policy. Glasgow: Centre for the Study of Public Policy, University of Strathclyde.
- Vijesti. (2023a). „Abazović: Sve regionalne inicijative imaju za cilj da približe Crnu Goru članstvu u EU. 1. April 2023. Abazović: Sve regionalne inicijative imaju za cilj da približe Crnu Goru članstvu u EU (vijesti.me)
- Vijesti. (2023b). „Bečić: Otvoreni Balkan maglovita inicijativa, nismo zainteresovani za zamjenu svemu onom što je članstvo u EU”. Bečić: Otvoreni Balkan maglovita inicijativa, nismo zainteresovani za zamjenu svemu onome što je članstvo u EU (vijesti.me)
- Vladislavljević, Nebojša. (2019). *Uspion i pad demokratije nakon 5. oktobra*. Beograd: Arhipelag.
- Vučićević, Dušan. (2012). „Uloga političkih partija u procesu konsolidacije demokratije u Srbiji”. *Politička revija*, 2/2012, 31-65.
- Vujović, Zlatko i Nikoleta Tomović. (2007). *Održivi institucionalni mehanizmi za poboljšanje predstavljenosti manjina u crnogorskom Parlamentu*, Podgorica: Cemi.

